द्वितीयमण्डलम् ।

सङ्कलितभाषाभ्यासः -२

१. गद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत ।

क) अवबोधनम् ।

१) उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

भारतीयजनसञ्चारसंस्थाद्वारा संस्कृतपत्रकारिता-अभ्यासक्रमः आरब्धः । यतः ...

प) युवकाः वृत्तिरूपेण संस्कृत-पत्रकारितां स्वीकुर्वन्तु ।

फ) 'संस्कृतम्' प्राचीनभाषा अस्ति ।

२) पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

'वार्तावलिः' इत्येतस्य कार्यक्रमस्य के द्वे वैशिष्ट्ये ?

३) वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

आधुनिकसमाजमाध्यमेषु संस्कृतस्य उपयोजनं नास्ति ।

४) एषः गद्यांशः कस्मात् पाठात् उद्धृतः ?

संस्कृतमाध्यमेन पत्रकारिता शनैः शनैः प्रगतिपथम् अगच्छत् । ऑगस्टमासस्य एकविंशतितमे दिने चतुर्नवनवैकतमे ख्रिस्ताब्दे (२१ ऑगस्ट १९९४) दूरदर्शनेन साप्ताहिकं संस्कृतवार्तापत्रं प्रसारितम्। साम्प्रतं दूरदर्शनद्वारा प्रतिसप्ताहं प्रसार्यमाणः 'वार्तावलिः' इति कार्यक्रमः विशेषोल्लेखनीयः। तस्य आशयवैविध्यं रोचकं प्रस्तुतीकरणं च प्रेक्षकान् रञ्जयतः ।

एवं संस्कृतमाध्यमेन पत्रकारितायाः मार्गक्रमणं लक्षणीयम् । संस्कृतभाषा न केवलं पुराणकथाविषये सीमिता अपि तु आधुनिककाले प्रचलिताः सर्वे विषयाः संस्कृतभाषया वर्णयितुं शक्याः। अतः नैके जनाः संस्कृतपत्रकारितया संस्कृतं प्रति आकृष्टाः । संस्कृतेन पत्रकारितां युवकाः वृत्तिरूपेण अपि स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति इति विचारेण भारतीय-जनसञ्चार-संस्था (IIMC) द्वारा संस्कृत-पत्रकारिता-अभ्यासक्रमः अपि आरब्धः। आधुनिकसमाजमाध्यमेषु अपि संस्कृतस्य उपयोजनं बहुशः दृश्यते । तत्कृते संस्कृतज्ञानाम् आवश्यकता वर्तते। अतः संस्कृतज्ञानां युवकानां कृते विस्तृतं कार्यक्षेत्रम् उपलब्धम् ।

ख) शब्दज्ञानम् ।

१) अधोरेखितशब्दस्य कृते प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

संस्कृतज्ञानां युवकानां कृते विस्तृतं कार्यक्षेत्रम् उपलब्धम् ।

२) विशेषणे लिखत ।

..... , ... विषयाः ।

३) गद्यांशे आगते हेत्वर्थक-धातुसाधित-अव्यये लिखत ।

२. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) तिक्तो विशदयति वदनम् । २) संस्कृतभाषायाः प्रसारः इत्यपि एतासां पत्रिकाणाम् उद्दिष्टम् ।

३. पद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत ।

क) अवबोधनम् ।

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत । गर्भः केन आवृतः ?

२. एतेन ज्ञानम् आवृतम् । (सर्वनामस्थाने 'काम' प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।)

३. एषः पद्यांशः कस्मात् पाठात् उद्धृतः ?

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ।।
धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च । यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ।।
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ।।
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ।।

ख) शब्दज्ञानम् ।

१. विशेषणद्वयं लिखत । ....., ... अनलेन

२. द्वे पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्यये चिनुत ।

३. पद्यांशतः द्वौ समानार्थकौ शब्दौ चिनुत । अग्निः- ..... , ... ।

४. पृथक्करणम्-वृक्षरेखाचित्रं पूरयत ।

कुलित्थ-माष-निष्पाव-तुवरी-चणकादयः । शूर्पेण शोधयेत् सम्यक् मुद्गादीन्वितुषीकृतान् ।।

द्विदलधान्यानां नामानि

कुलित्थः ....

५. पृथक्करणम्-जालरेखाचित्रं पूरयत ।

अयं रुचिकरात्सूपः रुच्यः पित्तविनाशकः ।
सर्वैर्गुणैस्समाविष्टो लघुरूपो निरामयः ।।

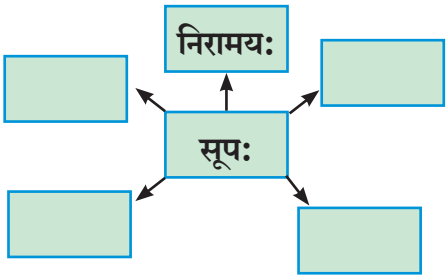

६. अन्वयपूर्तिं कुरुत ।

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य ..... मिथ्याचारः स उच्यते ।

अन्वयः : - यः ..... संयम्य ..... इन्द्रियार्थान् (एव) स्मरन् ..... , सः विमूढात्मा ..... (इति बुधैः) उच्यते ।

७. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) वस्त्रगर्भाभिरन्याभिः पिधाय परिपाचयेत् । २) मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।

८. माध्यमभाषया सरलार्थं लिखत ।

उपकारान् स्मरेन्नित्यम् अपकारांश्च विस्मरेत् । शुभे शैघ्र्यं प्रकुर्वीत अशुभे दीर्घसूत्रता ।।
सुखं शेते सत्यवक्ता सुखं शेते मितव्ययी । हितभुक् मितभुक् चैव तथैव विजितेन्द्रियः ।।
सम्भ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् । विनयो वंशमाख्याति देशमाख्याति भाषितम् ।।
षट्पदः पुष्पमध्यस्थो यथा सारं समुद्धरेत् । तथा सर्वेषु शास्त्रेषु सारं गृह्णन्ति पण्डिताः ।।

संस्कृतवाङ्मयम्–

संस्कृतभाषायां विपुलं वाङ्मयं प्रसिद्धम् । तद् अस्माकं राष्ट्रस्य अमूल्यं सञ्चितम् ।
वाङ्मयं द्विप्रकारकम्– वैदिकवाङ्मयं तथा लौकिकवाङ्मयम् ।

वैदिकवाङ्मयम् ।

'विद् ज्ञाने' इति धातोः जातस्य वेदशब्दस्य अर्थः 'ज्ञानस्य सङ्ग्रहः' । वैदिकवाङ्मयम् अतीव पुरातनम्। तस्मिन् प्राचीनभारतस्य इतिहासः, जीवनपद्धतिः, समाजव्यवस्था, संस्कृतिः तथा तत्त्वज्ञानम् एतत् सर्वं प्रतिबिम्बितं दृश्यते । लेखनकलायाः उद्गमात् प्राक् मौखिकपरम्परया एतद् वाङ्मयं प्रचलितं संरक्षितं च। वैदिकवाङ्मयस्य चत्वारः विभागाः संहिता, ब्राह्मणम्, आरण्यकं तथा उपनिषद् इति ।

१. **संहिता –** संहिता नाम मन्त्राणां सङ्ग्रहः । संहिताः चतस्रः – ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः तथा अथर्ववेदः इति ।

अ. **ऋग्वेदः –** ऋचां वेदः ऋग्वेदः । ऋक् नाम छन्दोबद्धा रचना । ऋक् इति ऋग्वेदस्य लघुतमम् एककम्। ऋग्वेदे १०५८० ऋचः सन्ति । नैकासाम् ऋचां समुच्चयः सूक्तम् । ऋग्वेदे १०२८ सूक्तानि दशसु मण्डलेषु (विभागेषु) विभाजितानि । ऋषिभिः तथैव ऋषिकाभिः विरचितेषु सूक्तेषु अग्निः, वायुः, उषस्, पर्जन्यः, द्यावापृथिवी इत्यादिरूपेण मुख्यतया निसर्गशक्तयः स्तुताः । तत्र बहूनि सूक्तानि देवतास्तुतिपराणि सन्ति। कानिचन कथासूक्तानि, संवादसूक्तानि, तत्त्वज्ञानसूक्तानि अपि सन्ति । मण्डूकसूक्तं, पर्जन्यसूक्तम्, अक्षसूक्तम् इत्यादीनि सूक्तानि रुचिरकाव्यरूपाणि सन्ति । ऋग्वेदे नैकानि सुभाषितानि अपि दृश्यन्ते । यथा – 'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति', 'अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व', 'न स सखा यो न ददाति सख्ये', 'न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः' इति । ऋग्वेदस्य केवलं 'शाकल' इति एका एव शाखा उपलभ्यते ।

आ. **यजुर्वेदः –** 'यजुस्' नाम यज्ञविषयकाः गद्यमन्त्राः । तेषां सङ्ग्रहः यजुर्वेदः । यजुर्वेदस्य द्वे शाखे कृष्णयजुर्वेदः शुक्लयजुर्वेदः च । यजुर्वेदे यज्ञस्य महत्त्वं वर्णितम् । यज्ञः नाम कृतज्ञभावेन देवतानां कृते अग्नौ आहुतिसमर्पणम्। यज्ञस्य प्रकाराः, तेषु करणीयाः क्रियाः, तेषु पठनीयाः मन्त्राः एतत् सर्वं यजुर्वेदे कथितम्। तत्र वनस्पतिविशेषाः, प्राणिविशेषाः, खगविशेषाः एतेषां नामानि उपलभ्यन्ते । सुवर्णकार कुम्भकार–रथकार–व्याध–आदीनां विभिन्नकर्मकराणाम् अपि उल्लेखाः सन्ति । कानिचन प्रश्नोत्तराणि, कूटानि अपि दृश्यन्ते ।

इ. **सामवेदः –** ऋग्वेदमन्त्रस्य सङ्गीतमयम् उच्चारणं नाम साम । विभिन्नयागेषु उपयुञ्जानानां साम्नां समुच्चयः नाम सामवेदः । सर्वासु संहितासु सामवेदसंहिता लघुतमा । सामवेदस्य तिस्रः शाखाः उपलब्धाः – जैमिनीयशाखा, कौथुमशाखा तथा राणायनीयशाखा इति । भारतीयसङ्गीतस्य मूलस्रोतः सामवेदः ।

ई. **अथर्ववेदः –** अथर्ववेदः सामान्यजनानां वेदः । जनाः ऐहिकजीवने विविधानां कामनानां पूर्तिम् इच्छन्ति। तत्कृते योजिताः मन्त्राः अथर्ववेदे सङ्कलिताः । आरोग्य–शान्ति–सामञ्जस्य–समृद्धि–आदीनां प्राप्त्यर्थम् अत्र सूक्तानि सन्ति । 'भैषज्यानि' इति आरोग्यविषयकसूक्तानां विभागः वर्तते । सः आयुर्वेदस्य मूलस्रोतः। विवाहः, कुटुम्बस्य सुखं, व्याधिनिवारणं, प्रायश्चित्तं, शत्रुविनाशः, कृषिपशुपालनादिषु यशः, राजधर्मः, यातुविधानं (magic/जादूटोणा), तत्त्वज्ञानम्

इति विभिन्नाः विषयाः अथर्ववेदे दृश्यन्ते। तत्र मातृभूमिसूक्तम् अतीव प्रसिद्धम्। अथर्ववेदस्य द्वे शाखे–शौनकशाखा तथा पैप्पलादशाखा। तत्र विंशतिकाण्डेषु **७३१** सूक्तानि वर्तन्ते।

२. **ब्राह्मणग्रन्थाः –** ब्रह्म नाम यज्ञः वा पुरोहितः वा। पुरोहितैः यज्ञविषये याः चर्चाः कृताः ताः ब्राह्मणग्रन्थेषु सङ्गृहीताः। यज्ञेषु याः क्रियाः, ये मन्त्राः आवश्यकाः, तेषां स्पष्टीकरणं ब्राह्मणग्रन्थेषु वर्तते। तत्र विविधाः कथाः विभिन्नानि आख्यानानि च वर्तन्ते। 'ब्राह्मणग्रन्थाः नाम यज्ञस्य ज्ञानकोषः' इति वक्तुं शक्यम्।

३. **आरण्यकम् –** अरण्येषु स्थितैः तत्त्वचिन्तकैः यज्ञस्य तत्त्वार्थविषये यत् चिन्तनं कृतं, तत् सर्वं आरण्यकग्रन्थेषु सङ्कलितम्। एषु ग्रन्थेषु कर्म तथा ज्ञानम् एतयोः संयोगः दृश्यते। सृष्टिनिर्मितिः, प्राणविद्या, ओङ्कारसाधना इत्यादयः विषयाः अत्र चर्चिताः।

४. **उपनिषद् –**

'उपनिषद्' (उप+नि+सद्) इति शब्दस्य अर्थः समीपे उपवेशनम्। शिष्येण गुरोः समीपं गत्वा यद् गुह्यं ज्ञानं प्राप्तव्यं, तद् उपनिषत्सु सङ्गृहीतम्। यज्ञीयकर्मकाण्डात् परं गत्वा सृष्टेः मूलतत्त्वम् अवगन्तुं कृताः प्रयासाः अत्र दृश्यन्ते। सृष्टिः कथम् उत्पन्ना, सृष्टेः कार्यं कथं प्रचलति, सृष्टौ मनुष्यस्य कीदृशं स्थानं, जन्ममृत्यू कीदृशौ, मृत्योः अनन्तरं मनुष्यस्य का गतिः, कथं मृत्योः परं गन्तव्यम् इत्यादीनां प्रश्नानाम् उत्तराणि अन्वेष्टुं कृताः प्रयत्नाः अत्र दृश्यन्ते। 'एकः एव आत्मा सर्वेषु भूतेषु वर्तते' इति उपनिषदः उपदिशन्ति। उपनिषद् नाम भारतीयतत्त्वज्ञानस्य मूलं 'वेदान्त' इति नाम्ना अपि प्रसिद्धम्। प्रमुखाः दश उपनिषदः सन्ति–

ईश–केन–कठ–प्रश्न–मुण्ड–माण्डूक्य–तित्तिरिः।
छान्दोग्यम् ऐतरेयं च बृहदारण्यकं तथा ॥

ब्राह्मणं कर्मकाण्डम् इति स्मृतम्, आरण्यकम् उपासनाकाण्डं तथा उपनिषद् ज्ञानकाण्डम् इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

वेदसंहिताः तथा तत्सम्बद्धाः ब्राह्मण–आरण्यक–उपनिषदः एतेषां तालिका अत्र विद्यते –

अ.क्र.	संहिता	ब्राह्मणम्	आरण्यकम्	उपनिषद्
१	ऋग्वेदः	ऐतरेयम्, शाङ्खायनम्	ऐतरेयम्, शाङ्खायनम्	ऐतरेयम्, कौषीतकी
२	शुक्लयजुर्वेदः	शतपथम्	बृहदारण्यकम्	बृहदारण्यकम्, ईशः इ.
३	कृष्णयजुर्वेदः	तैत्तिरीयम्	तैत्तिरीयम्, मैत्रायणी	तैत्तिरीयम्, मैत्रायणी, कठः इ.
४	सामवेदः	ताण्ड्यम्, षड्विंशम् तवल्कारः	छान्दोग्यम् तवल्कारः	छान्दोग्यम्, केन इ.
५	अथर्ववेदः	गोपथम्	–	मुण्डकम्, माण्डूक्यम्, प्रश्नः इ.

५. वेदाङ्गानि –

वेदवाङ्मयस्य षड् अङ्गानि नाम वेदाङ्गानि । वेदानां संपूर्णज्ञानार्थं रचितानि । तद्विषयकं प्रसिद्धं सुभाषितम् –

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते ।
ज्योतिषं चक्षुर्वेदस्य निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ।।

१. **शिक्षा** – शिक्षा नाम उच्चारणशास्त्रम् । स्वरवर्णादिकानां यथायोग्यम् उच्चारणं यत्र शिक्ष्यते उपदिश्यते सा शिक्षा । उच्चारणविषये वैज्ञानिकी विचारपद्धतिः अत्र दृश्यते । भारतीयभाषाविज्ञानस्य मूलम् अत्र दृश्यते । नारदीयशिक्षा, पाणिनीयशिक्षा इत्यादयः शिक्षाग्रन्थाः प्रसिद्धाः ।

२. **कल्पः** – कल्पः नाम विधिः, कर्म अथवा नियमः । कल्पस्य चत्वारः विभागाः तथा तेषां मुख्यविषयाः ईदृशाः –
श्रौतसूत्रम् –> वेदेषु प्रसिद्धाः यज्ञयागाः
गृह्यसूत्रम्–> संस्काराः, पञ्च महायज्ञाः
धर्मसूत्रम् –> सामाजिकव्यवहारः, नीतिशास्त्रम्, राज्यव्यवस्था
शुल्बसूत्रम् –> भूमितिशास्त्रम्, गणितशास्त्रम्

३. **निरुक्तम्** – निरुक्तं नाम व्युत्पत्तिशास्त्रम् । तद् यास्काचार्येण विरचितम् । वैदिकशब्दानां व्युत्पत्तयः यदा अवगम्यन्ते तदा तेषाम् अर्थः सुलभतया ज्ञायते । वैदिकशब्दानां सङ्ग्रहः 'निघण्टु' इति नाम्नि शब्दकोषे वर्तते । तेषां शब्दानां स्पष्टीकरणं निरुक्तग्रन्थे प्राप्यते ।
उदा. प्रथनात् पृथिवी ..... ।

४. **व्याकरणम्**– येन शब्दः व्याक्रियते तद् व्याकरणम् । वर्णपरिचयः, शब्दानां रूपसिद्धिः, वाक्यसंरचना इत्यादयः अत्र प्रमुखाः विषयाः । अष्टाध्यायी इति व्याकरणस्य परिपूर्णः ग्रन्थः, पाणिनिः तस्य रचयिता ।

५. **छन्दः** – वेदः नाम छन्दोमयी वाणी इति उच्यते । वैदिकपद्ये मन्त्राः विविधच्छन्दस्सु रचिताः, तद्विषयकं शास्त्रं छन्दःशास्त्रम् । पिङ्गलाचार्यः तस्य रचयिता ।

६. **ज्यौतिषम्** – ज्योतिः नाम आकाशस्थाः तारकाः । तद्विषयकम् एतत् शास्त्रं खगोलशास्त्रम् इति प्रसिद्धम् । ग्रहाणां स्थानानि, ग्रहणं, पृथिव्याः परिभ्रमणम्, कालज्ञानं, ग्रहतारकाणां स्थितिः, एते तस्य प्रमुखविषयाः । लगधाचार्यः तस्य रचयिता ।

पुराणानि

'पुरा अपि नवं भवति' नाम प्राचीनं भूत्वा अपि नित्यनूतनं भासते तद् पुराणम् । पुराणानि सामान्यजनान् प्रति वेदानां सारं वर्णयन्ति । सुहृद्वत् उपदिशन्ति । सृष्टिनिर्मितिः, सृष्टिविनाशः, प्राचीनानि आख्यानानि, उपदेशपराणि वर्णनानि, नृपाणां वंशावलिः, कालपरिगणना एते पुराणानां प्रमुखविषयाः । कथारूपेण भक्तिमार्गस्य उपदेशः अत्र दृश्यते । पुराणानां रचयिता व्यासः इति परम्परा कथयति । अष्टादश प्रमुखानि पुराणानि सन्ति –

म–द्वयं भ–द्वयं चैव ब्र–त्रयं व–चतुष्टयम् ।
अ–ना–प–लिं–ग–कू–स्कानि पुराणानि प्रचक्षते ।।

म–द्वयम् – **म**त्स्यपुराणम्, **मा**र्कण्डेयपुराणम्

भ–द्वयम्–**भ**विष्यपुराणम्, **भा**गवतपुराणम्

ब्र–त्रयम्–**ब्र**ह्मपुराणम्, **ब्र**ह्मवैवर्तपुराणम्, **ब्र**ह्माण्डपुराणम्

व–चतुष्टयम्–**व**राहपुराणम्, **वा**मनपुराणम्, **वा**युपुराणम्, **वि**ष्णुपुराणम्,

अ– **अ**ग्निपुराणम्

ना – **ना**रदपुराणम्

प – **प**द्मपुराणम्

लि – **लि**ङ्गपुराणम्

ग – **ग**रुडपुराणम्

कू – **कू**र्मपुराणम्

स्क – **स्क**न्दपुराणम्

आर्षमहाकाव्ये

ऋषिणा रचितं महाकाव्यं नाम आर्षमहाकाव्यम् । ते द्वे–रामायणं महाभारतं च । रामायणस्य कर्ता आदिकविः वाल्मीकिः । रामायणं नाम रामस्य अयनं, जीवनक्रमः । तत्र सप्त काण्डानि (विभागाः), तेषु २४००० पद्यानि सन्ति ।

भरतवंशीयाः राजानः यत् परस्परम् अयुध्यन्त, तस्य युद्धस्य महती गाथा नाम महाभारतम् । महर्षिः व्यासः तस्य रचयिता । अयं ग्रन्थः पूर्वं जयः नाम इतिहासः इति प्रसिद्धः आसीत् । तत्र अष्टादश पर्वाणि (विभागाः) सन्ति, तेषु **एकलक्ष**श्लोकाः वर्तन्ते । महाभारते एव भीष्मपर्वणि भगवद्गीता विद्यते ।

रामायणमहाभारताधारितानि बहूनि काव्यनाटकानि संस्कृतभाषायां तथा अन्यासु भारतीयभाषासु अपि वर्तन्ते। भारताद् बहिः अपि रामायणकथाः तथा महाभारतकथाः प्रचलिताः ।

लौकिकसाहित्यम्

लौकिकसाहित्यं द्विप्रकारकम्–श्रव्यसाहित्यं तथा दृक्श्रव्यसाहित्यम् । दृक्श्रव्यं साहित्यं नाम नाटकम्। तद्विषयकं विवरणम् अग्रिमे वर्षे भविष्यति ।

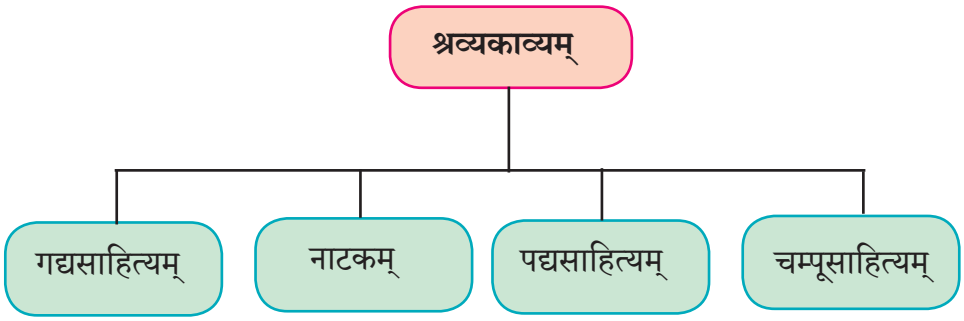

गद्यवाङ्मयम् – गद्यलेखनं नाम कवीनां निकषम् इति उच्यते । गद्यकाव्यस्य आख्यायिका कथा च इति विभागद्वयम् । तत्र आख्यायिका इतिहासपुराणाधारिता । यथा बाणभट्टस्य हर्षचरितम् । कथा तु कविकल्पनाधारिता । कथासाहित्यस्य मूलं वैदिकसाहित्ये एव वर्तते । कथासाहित्यस्य विभागाः तथा तेषाम् उदाहरणानि तालिकायां दर्शितानि ।

कथासाहित्यम्

धार्मिककथा	नीतिकथा	अद्भुतकथा	विदग्धगद्यकाव्यम्
जातककथा	पञ्चतन्त्रम् (विष्णुशर्मा)	बृहत्कथा (गुणाढ्यः)	दशकुमारचरितम् (दण्डी)
अवदानकथा	हितोपदेशः (नारायणः)	शुकसप्ततिः	वासवदत्ता (सुबन्धुः)
जैनकथा		सिंहासनद्वात्रिंशिका	कादम्बरी (बाणभट्टः)
		वेतालपञ्चविंशतिः	

पद्यवाङ्मयम् – पद्यं नाम गेयतायुक्तं वृत्तबद्धं काव्यम् । पद्यकाव्यस्य बहुप्रकाराः सन्ति । तत्र सर्गबन्धः (सर्गेषु विभागेषु सुविभक्तं) महाकाव्यम् । खण्डकाव्यं न अतिदीर्घम् । मुक्तककाव्यं द्विप्रकारकम्– शतककाव्यं शतश्लोकयुक्तम् । सुभाषितकाव्यं नाम अल्पाक्षरं स्वयंपूर्णं सुबोधं काव्यम् । तत्र चित्रकाव्यं, समस्यापूर्तिः, प्रहेलिकाः इत्यादयः प्रकाराः । स्तोत्रकाव्यं नाम 'स्तूयते देवता अनेन' इति । इतिहासाधारितम् ऐतिहासिककाव्यम् । पद्यप्रकाराः तेषाम् उदाहणानि च तालिकायां दर्शितानि –

पद्यकाव्यम्

महाकाव्यम्	खण्डकाव्यम्	शतककाव्यम्	स्तोत्रकाव्यम्	ऐतिहासिककाव्यम्
बुद्धचरितम्, सौन्दरानन्दम् } अश्वघोषः	ऋतुसंहारः, मेघदूतम् } कालिदासः	नीतिशतकम् (भर्तृहरिः)	मधुराष्टकम् (वल्लभः)	विक्रमाङ्कदेवचरितम् (बिल्हणः)
रघुवंशम्, कुमारसंभवम् } कालिदासः	गीतगोविन्दम् (जयदेवः)	अमरुशतकम् (अमरुकविः)	आत्मषट्कम्	राजतरङ्गिणी (कल्हणः)
किरातार्जुनीयम् – भारविः		गङ्गालहरी (जगन्नाथपण्डितः)	अन्नपूर्णास्तोत्रम्	
शिशुपालवधम् – माघः		सूर्यशतकम् (मयूरः)	नर्मदाष्टकम् (शङ्कराचार्यः)	
नैषधीयचरितम् – श्रीहर्षः				

चम्पूकाव्यम् – 'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूः' । तत्र पद्यस्य अपेक्षया गद्यस्य प्राधान्यं वर्तते । ख्रिस्ताब्दस्य दशमशतकानन्तरं रचितानि चम्पूकाव्यानि उपलब्धानि । तेषु भोजस्य रामायणचम्पूः, अनन्तभट्टस्य भारतचम्पूः, वेङ्कटाध्वरिकवेः विश्वगुणादर्शचम्पूः, त्रिविक्रमभट्टस्य नलचम्पूः इत्यादीनि चम्पूकाव्यानि प्रसिद्धानि ।

कथाविशेषः ।

कथा कस्मै न रोचते? वाङ्मयेन सह अस्माकं परिचयः प्रायः कथाश्रवणेन एव भवति, सोऽपि बाल्ये एव वयसि । बाल्ये मनोरञ्जनार्थं, यौवने उपदेशार्थं, वार्धक्ये च सुखेन कालयापनार्थं कथाकथनं श्रवणं च मनुजाः कुर्वन्ति। सर्वासु एव भाषासु विपुलं कथासाहित्यं वर्तते । गीर्वाणवाणी अपि विविधैः कथाप्रकारैः प्रफुल्लिता । ऋग्वेदे विविधेषु सूक्तेषु कथानां बीजं दृश्यते। अक्षसूक्ते अक्षासक्तकितवस्य जीवनयात्रा वर्णिता । विश्वामित्रनदीसंवादसूक्ते विश्वामित्रऋषेः विपाट् तथा शुतुद्री एताभ्यां नदीभ्यां सह संवादस्य प्रसङ्गः चित्रितः। अन्येषु सूक्तेषु विश्पला इति वीराङ्गना, पृथुवैन्यः नाम नृपः इत्यादीनां कथाः कथिताः। यथाकालं ब्राह्मणवाङ्मये एते प्रसङ्गाः संवादाः च गद्यकथारूपं प्राप्नुवन् । ब्राह्मणग्रन्थेषु सरमापणिकथा, शुनःशेपकथा इत्यादयः नैकाः कथाः उपलभ्यन्ते। एवं ब्राह्मणवाङ्मये संस्कृतगद्यसाहित्यस्य कथावाङ्मयस्य च उद्गमः ।

अयं कथावाङ्मयप्रवाहः शनैः शनैः प्रसृतः विस्तीर्णः विविधैः रूपैः च समृद्धः । गद्यवाङ्मये 'कथा' तथा 'आख्यायिका' इति प्रकारद्वयम् । ''प्रबन्धकल्पना स्तोकसत्या'' इति कथा । कथा सर्वथा कविकल्पिता, तत्र सत्यांशः स्वल्पः, यथा बाणभट्टस्य 'कादम्बरी' । 'आख्यायिका उपलब्धार्था'। पूर्वघटिते वृत्ते संस्कारं कृत्वा, सत्यांशं तथैव रक्षयित्वा, कविकल्पनया तस्य विस्तरः यत्र भवति सा आख्यायिका यथा बाणभट्टस्य 'हर्षचरितम्' । सुबन्धुः, बाणभट्टः तथा दण्डी एते कवयः गद्यकथावाङ्मये अग्रेसराः । सुबन्धोः 'वासवदत्ता' इति प्रेमकथा प्रसिद्धा । दण्डिना दशकुमारचरितम् इति धूर्ताख्यानं लिखितम् । बाणभट्टेन कादम्बरी इति दीर्घकथां लिखित्वा साहित्ये कथाविशेषः एव निर्मितः, गद्यकथावाङ्मयस्य सौष्ठवम् उत्कर्षं नीतं च ।

नैकाः कथाः पद्यरूपेण अपि रचिताः । संस्कृतभाषा लोककथाभिः समृद्धा । लोककथानां खनिः नाम गुणाढ्येन लिखिता 'बृहत्कथा' । सप्तलक्षश्लोकान्वितः अयं कथासङ्ग्रहः मूलतः 'पैशाची' इति प्राकृतभाषया लिखितः आसीत् । स मूलग्रन्थः लुप्तः । परं तस्य द्विविधे संस्कृतसंस्करणे प्राप्येते । तेषु एकं संस्करणं नाम क्षेमेन्द्रस्य 'बृहत्कथामञ्जरी', तथा अन्यदस्ति सोमदेवस्य 'कथासरित्सागरः'। अद्भुतरसः अत्र प्रधानः। बृहत्कथामनुसृत्य अद्भुतरसेण परिपूर्णाः 'सिंहासनद्वात्रिंशिका' (विक्रमाङ्कचरितम्), 'शुकसप्ततिः', 'वेतालपञ्चविंशतिः' आदयः गद्यकथासङ्ग्रहाः उत्तरकाले श्रोतॄणां मनांसि आमोदयन् ।

कथावाङ्मयस्य अन्यतमः प्रवाहः प्राणिकथानां नीतिकथानां वा । 'पञ्चतन्त्रम्', 'हितोपदेशः' च इति ग्रन्थद्वये विद्यमानाः कतिपयाः कथाः प्रतिपदं वयं स्मरामः । पञ्चतन्त्रम् इति विष्णुशर्मणा संस्कृतभाषया निर्मितः, अग्रतो गत्वा नैकासु भाषासु अनूदितः प्राणिकथासङ्ग्रहः । अत्र पशुखगादयः मनुष्यवत् व्यवहरन्ति, मनुष्यस्वभावविशेषान् एव दर्शयन्ति । अस्य कथासङ्ग्रहस्य रचना विशिष्टा खलु । प्रत्येकं विभागे आरम्भे एका मुख्या कथा वर्तते । सा कथा नाम तस्य विभागस्य कथामुखम् । तस्याः कथायाः द्वितीया कथा प्रारभ्यते, तस्याः तृतीया कथा इति पेटिकावत् रचना अत्र दृश्यते । गद्यपद्यमयः अयं ग्रन्थः शर्करावगुण्ठितगुटिमिव आबालवृद्धान् रञ्जयति, व्यावहारिकोपदेशं च करोति ।

संस्कृतकथावाङ्मयस्य अन्यतमः विशेषः अस्ति बौद्धजैनधर्मयोः साहित्यम्। बौद्धवाङ्मये 'जातककथाः' 'अवदानकथाः' वा प्रख्याताः । भगवतः बुद्धस्य पूर्वजन्मनाम् एताः कथाः ।

पञ्चतन्त्रमिव अत्रापि पञ्च विभागाः, अत्रापि पशुपक्षिणां रूपेण पात्राणि क्वचित् दृश्यन्ते । सुगमतया अहिंसा, सत्यम्, कृतज्ञता इत्यादीनां मूल्यानाम् अवगमनम् जातककथाभिः भवति । जैनमुनिभिश्च ये नीतिकथासङ्ग्रहाः सङ्कलिताः लिखिताः वा तेषु 'उपमितभवप्रपञ्चकथा', 'बृहत्कथाकोषः' इत्यादयः सङ्ग्रहाः परिचिताः ।

एषा कथावाङ्मयसरित् अद्यापि पुरःसरा। नूतनविषयाधारितं वैविध्यपूर्णं कथालेखनं तथा, अन्यभाषाभ्यः प्रथितकथासाहित्यस्य संस्कृतानुवादः च इत्येतौ कथाप्रवाहौ अत्र दृश्येते । पण्डिता क्षमा रावमहोदयायाः 'कथामुक्तावली', नलिनी शुक्लामहोदयया रचितं 'कथासप्तकम्', 'कथासुमनस्सौरभम्' इति दुर्गा पारखीमहोदयायाः निर्मितिः, डॉ. शारदा गाडगेमहोदयया लिखिताः 'कथामृतम्', 'बालकथातरङ्गिणी', 'कथापुष्पमाला' इत्यादयः कथासङ्ग्रहाः सुपरिचिताः । 'चन्दमामा', 'सम्भाषणसन्देशः', 'समर्पणम्', 'संस्कृतभवितव्यम्', 'गीर्वाणसुधा' च इत्यादिषु नियतकालिकेषु अद्यतनीयविषयान् अनुसृत्य नूतनकथाः प्रकाश्यन्ते । सुधा मूर्ति-महोदयया लिखितानां पुस्तकानां 'सुज्ञा उताहो अज्ञाः', 'वदामि किञ्चिद्' इत्यादयः संस्कृतानुवादाः अपि विख्याताः । मराठीभाषायाः 'श्यामची आई' तथा प्रकाश आमटे महोदयस्य 'प्रकाशवाटा' एतयोः आत्मकथयोः अनुवादौ अपि डॉ. मञ्जूषा कुलकर्णी महोदयया कृतौ । एवं विविधैः नूतनप्रवाहैः संस्कृतकथावाङ्मयम् अविरतं नवताम् उपैति रमणीयं च भाति।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया उत्तरं लिखत । (केवलम् अभ्यासार्थम्)

अ)

१. वेदेषु कथावाङ्मयस्य बीजं निरूपयत ।
२. कथा च आख्यायिका च अनयोः भेदं वर्णयत ।
३. संस्कृतवाङ्मये रचितानां लोककथानां निरूपणं कुरुत ।
४. संस्कृतसाहित्ये बौद्धजैनकथानां सम्यक् अवलोकनं कुरुत ।
५. संस्कृतभाषायाम् आधुनिककथावाङ्मयं कथं पुरःसरम् ?

आ) युष्मत्पठितायाः कस्याः अपि आधुनिकसंस्कृतकथायाः रसग्रहणं अधोनिर्दिष्टान् घटकान् उद्दिश्य कुरुत ।

१. स्रोतः २. शीर्षकम् ३. कथाविषयः ४. पात्रचित्रणम् ५. भाषावैशिष्ट्यानि ६. तात्पर्यम्

२. माध्यमभाषया टिप्पणीं लिखत । (संस्कृतसाहित्याधारितम्) (केवलम् अभ्यासार्थम्)

१. ऋग्वेदः
२. यजुर्वेदः
३. अथर्ववेदः
४. उपनिषद्
५. पुराणानि
६. आर्षमहाकाव्ये
७. लौकिकसाहित्यम्
८. वेदाङ्गानि

***